

Milan Moguš

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

O PROBLEMIMA NAŠE POVIJESNE DIJALEKTOLOGIJE

U članku se govori o problemima hrvatske povijesne dijalektologije. Autor smatra da se dijalektologija u svojim temeljnim preokupacijama bavi problemom geneze. Zato i najrecentniji dijalekatni podaci mogu služiti historijskim istraživanjima, odnosno dijakronom proučavanju jezika. Osobito se pak prikazuju rezultati dosadašnjega proučavanja u tri pravca: 1. jezični dodiri slavenskoga i neslavenskoga življa na Balkanu, 2. sudbina praslavenskoga naslijeđa na hrvatskim prostorima, 3. utvrđivanje prostora pojedinih hrvatskih narječja u predmigracijskom razdoblju.

Kad se pregledaju referati s naših dosadašnjih dijalektoloških skupova, može se doći do zaključka da u velikoj mjeri pripadaju i ovome skupu jer počesto iznose dijalekatne podatke ranijih razdoblja ili se oslanjaju na rezultate rasprava koje dijakronijski promatraju dijalekatnu građu. To je plod poznate činjenice da se dijalektologija u svojim temeljnim preokupacijama bavi problemom geneze i onda kad opisuje kakav suvremeni govor. I najrecentniji dijalekatni podaci koji se upotrebljavaju za tipološku klasifikaciju mogu služiti, i služe, historijskim istraživanjima; pitanje je samo s kojega se motrišta interpretiraju, tj. u koje se odnose stavljaju. Svi koji su imali u ruci ne tako davno objavljene *Fonološke opise*¹, djelo kome se mogu dati ponajbolje ocjene, znaju da se pri opisu mnogih punktova iste fonološke jedinice interpretiraju kao dio slike suvremenoga stanja, ali i kao rezultat određenog povijesnog razvoja. Unatoč dakle raznovrsnom pristupu dijalekatnim podacima, naša će pozornost u ovome prikazu biti usmjerena prvenstveno na

¹ Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, LV, Odjeljenje društvenih nauka, 9, Sarajevo 1981.

teme u onim radovima kojima je *optika* dijakronijska, tj. koji se bave povijesnim izvodima. Bit će to pokušaj, i samo pokušaj, da se naznače barem osnovni problemi koji su bili u središtu interesa naše povijesne dijalektologije, s nešto većim naglaskom na narječja unutar Hrvatske, jer je o njima više pisano, i uz napomenu da to "naše" treba shvatiti i temporalno. Sve ostalo zahtijevalo bi posebnu studiju koja bi iscrpnošću i dokumentiranošću znatno nadmašila ovo izlaganje, pa makar ono bilo i uvodno. Osim toga, o metodološkim problemima povijesne dijalektologije već je obrazložno pisano, pa nije potrebno ovdje ponavljati, osim što bi se broj mogućih vrsta izvora za dobivanje potpunije povijesne slike svakog našeg narječja mogao i povećati².

Iako svaki jezični podatak, stavljen u određene odnose, može pomoći oštirini dijalektološkog pogleda unatrag, domašaj toga pogleda nije jednak kod svih podataka. I to ne zato što se u istraživanju kakva podatka ne bi moglo ići dublje u prošlost, nego što je poznavanje starijeg stanja za određen dio građe irelevantno jer ne donosi novih spoznaja. Tako npr. proučavanje sudbine silabema *l̥* na osnovi starijih i novijih tekstova postaje osobito zanimljivo tek onda kad se utvrdi da silabem *l̥* počinje nestajati, rastakati se, zamjenjivati. Isto je tako i kod drugih fonema. Međutim, početak svršetka silabičnoga *l̥* vodi do jedne granice u prošlosti, a kod *ě* do druge, kod *ь* i *ѣ* do treće itd. Zato i današnji podaci kao refleksi određenih pojava imaju različite povijesne dosege: *vuna* i *volna* govore o formiranju dviju dijalekatnih zona ili dvaju sustava, ali povijesni protek tih današnjih realizacija dopire samo do *vlna* (ima, naravno, povijesti i dalje, ali to je već povijest oblika *vlna*). S toga gledišta nisu svi recentni podaci jednako upotrebljivi za utvrđivanje stanja u svim razdobljima; neki pomažu pri rekonstrukciji slike bliže prošlosti, drugi dalje. Osim toga jedni se podaci moraju uspoređivati s potvrdama ostaloga slavenskoga svijeta, drugi s južno-slavenskim izvorima, a treći su specifičnost hrvatskoga jezika.

Polazeći od toga, naša je povijesna dijalektologija bila zaokupljena analizom izvora diferencijacijā koji sežu sve do praslavenskoga razdoblja, zatim koji dopiru u početna razdoblja balkanskoga života do velikih migracija i, konačno, u stanje poslije migracija. Nisu, pored toga, bili zanemareni problemi koje bismo mogli nazvati tehnologijom struke, tj. ogledi kako se rekonstruira sustav.

² Usporedi rad Dalibora Brozovića: O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata, *Filologija* 4, 45–55 (1963), Zagreb.

Veliku uporabljivost našeg dijalekatnog materijala u slavističkim dijakronijskim izučavanjima omogućava nevjerojatna raznovrsnost izoglosa i gustoća njihovih snopova ne samo između narječja nego i između grupa govora unutar pojedinih narječja. Većina rasprava, koja je u našem materijalu nalazila odraze započetih praslavenskih procesa, potvrđivala je konstataciju da »pojedine stare i važne diskriminante, koje normalno odjeljuju skupine ili bar podskupine slavenskih jezika, u hrvatskosrpskom slučaju imaju rang dijalekatskih izoglosa«³. Tu je, iz fonologije, razmatrana prvenstveno akcentuacija, osobito čakavska koja zauzima »počasno mjesto u svim poredbenim gramatikama slavenskih jezika, naročito u poglavljima posvećenim prozodiji«⁴ jer čuva, još jedina, najveći dio sačuvanoga dijela veoma starih odnosa, kao što su npr. *dār* ≠ *đim* ≠ *sūd*. Unatoč razmimoilaženjima u vezi s predstavljenjem tih odnosa, pa i daljnjim razvojem, činjenica je ipak da se takav stari troakcenatski sustav, sačuvan najbolje u čakavskom narječju, uzima kao jedna od podloga našoj cjelokupnoj povijesnoj akcentuaciji. Veoma stari odnosi pokazuju se i u refleksu vokala *ę* iza *j*, *č*, *ž* na čakavskom terenu (npr. *jazik*, *počati*, *žati*). Ta je pojava tek u novije vrijeme s pravom uvrštena među temeljne kriterije za genezu čakavskoga narječja. Pokazalo se da transformacija vokala *ę* odvaja čakavsko narječje ne samo od ostalih narječja nego i od slavenskoga svijeta uopće. Naime, dvostruki refleks (*jazik* pored *meso*) nije poznat ostalim slavenskim sustavima jer oni u svim slučajevima imaju ili *ę* ili *e* ili *a* ili *ja*. Doduše, u nekim se zapadnim makedonskim govorima danas kaže *jazik* i *jačmen* kao i u čakavaca, ali je to u makedonskom rezultat drugih procesa, a ne prijelaza *ę* u *a* iza *j*, *č*, *ž*⁵. Ovom dijelu razmatranja pripada također čitava skala refleksa za praslavenske **tj* i **dj* kao *ć* i *d*, *ć* i *j*, *ł* i *j*, *ł* i *d*, *č* i *j*, *č* i *dž*, *č* i *ž*. Ništa manje šarolikosti nije ni u refleksima skupova **stj*, **skj*, **zđj* i **zgj*. U morfologiji važno mjesto zauzima Isg. *a*-deklinacije kojega nastavak *-q* (realiziran kao *-o* ili *-u*) poznaju slovenski i kajkavski dijalekti zajedno s jednim

³ Dalibor Brozović: Mjesto hrvatskosrpskog jezika u slavenskoj jezičnoj porodici, *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 35, Odjeljenje društvenih nauka, 12, Sarajevo 1969, str. 134.

⁴ Zvonimir Junković: Prilog za suvremenu čakavsku dijalektologiju, *Čakavska rič* 1, Split 1973, str. 7.

⁵ Blaže Koneski: *Istorija na makedonskiot jazik*, Skopje 1965, str. 41–42.

dijelom čakavskih, dok se *-ojō* (realiziran kao *-ov* ili *-om*) rabi ili rabio u drugom dijelu čakavskoga narječja i u štokavskim dijalektima, kako je i u istočnoslavenskim dijalektima i kako je bilo »i u torlačkim, makedonskim i bugarskim dijalektima prije balkanizacije«⁶. Koliko su u čakavskom narječju točne predložene granice ove dvojakosti s obzirom na primjere tipa *svojōv ženōv*, koje sam zabilježio na Olibu, to sada i nije najvažnije; bitno je da postoji dvostruki ostvaraj unutar čakavskoga narječja. Zanimljivo je također spomenuti da je na dvojnu realizaciju Isg. *a*-deklinacije upozorio već Križanić u svojoj *Gramatici* gdje kaže da Hrvati, pored drugih, upotrebljavaju nastavak *-om*, ali osim toga »Hrvati povremeno izgovaraju skraćeno *u*, npr. *svojū rūkū* i *nad svū zemlbū* što znači *svojēju rukōju* i *nad vsejū zemlbeju*«⁷. Međutim, u tom je sklopu dvojnosti, po mišljenju Dalibora Brozovića, ipak najzanimljivija »konstelacija u rasporedu refleksi praslavenskoga nastavka za instrumental singulara *o*-deklinacije. Cio slavenski sjever ima refleks praslavenskog *-omb*, pa i slovački oblik najvjerojatnije treba tumačiti isto kao i istočnoslavenske i lužičkosrpske. Cio pak jug, uključujući i makedonske i bugarske dijalekte, ima refleks *-omb*, ali krašovansko-svinjički dijalekt ima refleks analogan sjevernoslavenskim, a postoji stanovita osnova i za tvrdnju da je isti refleks bio prije balkanizacije proširen i bar u nekim drugim torlačkim dijalektima«⁸. Kad se tome dodaju tvorbene raznolikosti u starim tekstovima (npr. *-ica* ≠ *-ka* ili *-ac/-ec* < *-vcb* ≠ *-ak/-ek* < *-vkv* i dr.), pa i leksičke tipa praslavenskih dubleta *jedbnv* i *jedinv* osobito u vezi sa *na desęte*, koje su razdijelile stare dijalekte na torlačku i netorlačku grupu, onda se iz svega vidi koliko je odrazā praslavenskih presjekā koncentrirano na našem terenu. Dakako da odrazā kasnog praslavenskog stanja ima i u narječjima drugih slavenskih jezika, ali zacijelo ne tolike gustoće u pojedinom jeziku. Ovakva su razmatranja zaokupila mnoga naša dijalektološka pera, i to upravo posljednjih dvadesetak godina kad je pored sakupljivačkoga rada na terenu, i prijeko potrebnog i hvale vrijednog, znatno porastao broj teoretskih dijalektoloških rasprava sa svom strogošću postupka što ju je nametala suvremena lingvistika. Fenomenu vrste i stupnja srodnosti među slavenskim jezicima, na primjer, ili

⁶ Dalibor Brozović: Mjesto..., str. 134.

⁷ Milan Moguš: Križanićeva hrvatska gramatika, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 19, Zagreb 1984, str. 24.

⁸ Dalibor Brozović: Mjesto..., str. 134.

među pojedinim grupama slavenskih jezika, pa, dakako, i među pojedinim narječjima kao dijasistemima počelo se pristupati i na druge načine, dopunjenom ili novom hijerarhijom mjerila. To se zapaža u većini radova koji prate našu dijalekatnu sudbinu od posljednje praslavenske faze naovamo bilo kao kontinuirani lanac promjena bilo kao detaljnije razmatranje pojedinoga perioda. Zato se i moglo dogoditi da se revidira čitav niz prejednostavnih naslijeđenih tumačenja o razvoju i suživotu naših dijalekata, ali da se isto tako neki stari problemi aktualiziraju i nastoje riješiti u skladu sa spoznajama suvremene lingvistike. Mislimo tu, između ostaloga, na nov pristup problemu geneze kajkavskoga narječja što ga je prezentirao Zvonimir Junković⁹.

Junković se, kako znamo, u izgradnji svoje teze pridržavao dviju postavki: prvo, da su odnosi među jedinicama važniji od samih jedinica i drugo, da su odnosi među jedinicama u skupu (kategoriji) važniji od odnosu podskupu (pojedinački slučajevi). Kad se istražuje zajednička matica dvaju sustava, u odnos se stavljaju samo istovremene jedinice, a ne raznovremene. Polazeći od takvih postavki, Junković je analizirao odnose fonoloških i morfoloških jedinica u kajkavskim dijalektima i u dijalektima koji ih okružuju. Pokazalo se, prema toj analizi, da su odnosi među jedinicama u panonskoj grupi zapadnog južnoslavenskog prajezika isti ili bliži onima u primorskoj i dinarskoj grupi negoli u alpskoj. Zato Junković smatra da se kao prva faza diferencijacije u ZJP može uzeti i posebnost u razvoju alpske grupe naspram ostalim trima grupama. Odrizi se takva stanja mogu naći i u starim i u novim tekstovima onih narječja koja predstavljaju kontinuate starih dijalekatnih grupa.

Hrvatski su dijalektolozi prihvatili rezultate iscrpne Junkovićeve analize građe i zaključak da je kajkavsko narječje, koje potječe iz panonske grupe ZJP, po porijeklu bliže čakavskom i štokavskom narječju negoli slovenskim govorima, te da u tom smislu »genetički pripada« hrvatskoj jezičnoj grani¹⁰. Analiza je građe potvrđivala i ispravnost Ivšićeve teze o razvoju kajkavske akcentuacije. Takav se stav vidi u raspravama iz kajkavske dijalektologije, a došao je do izražaja i u referatima na našem skupu o kajkavskom narječju¹¹. Slovenski dijalek-

⁹ Zvonimir Junković: *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta*, *Rad JAZU* 363, Zagreb 1972.

¹⁰ Zvonimir Junković: *Jezik Antuna Vramca...*, str. 214.

¹¹ Referati su objavljeni u Hrvatskom dijalektološkom zborniku 6, Zagreb 1982.

tolozi nisu prihvatili Junkovićeve teze¹². Čini se da je utjecaj Ramovševih razmišljanja o slovensko-kajkavskoj srodnosti u njihovim kritikama znatan. Ali kako se god bude razvijala daljnja diskusija, a ona ipak potvrđuje većinu Junkovićevih mišljenja čak i nakon slovenske interpretacije, teško će se moći prihvatiti tvrdnja da je u Junkovićevoj knjizi »bila teorija postavljena najprej, razni podatki pa so potem interpretirani glede na teorijo«¹³.

U ovome pregledu problema iz povijesne dijalektologije Junkovićeve je knjiga zanimljiva i po tome što je jedna od rijetkih koja na osnovi starog i novog dijalekatnog materijala raspravlja o odnosima unutar zapadnog južnoslavenskog prajezika. Naime, za taj je dio naše dijalekatne prethistorije bio obično rezerviran prostor u pregledima ili uvodima historijskih gramatika, ako izuzmemo literaturu koja je starija pedesetak i više godina. Ali uporedo s razmatranjem odnosa među sustavima najzapadnijega dijela južnoslavenskoga zapada naše je vrijeme postavilo, možda u početku malo sramežljivo, i problem odnosa u najistočnijem dijelu. Radovi posvećeni statusu prizrensko-timočkih govora na primjer, pokazali su da razlike između tih govora i štokavskog dijalekatnog tipa nisu ništa manje od onih koje se pripisuju štokavskom i čakavskom narječju. Tako se pojavio nov i veći interes za sudbinu jezičnoga naslijeđa prethistorijskih grupa u novoj širokoj balkanskoj sredini.

Istraživanja toga razdoblja, prebogatog promjenama, krenula su uglavnom u tri pravca. Jedan je vodio proučavanju rezultata jezičnih dodira novog (slavenskog) i starog (neslavenskog) življa na Balkanu, pored onoga što su južni Slaveni u svojim posljednjim selidbenim nalletima pokupili na putu do današnje postojbine. Broj studija kojima je tema lingvistički supstrat balkanskih Slavena, odnosno slavensko-neslavenska jezična simbioza na Balkanu, izvanredno je velik. Po prirodi stvari u takva se istraživanja, pored slavista, uključuju i neslavisti, domaći i strani u domaćim i stranim časopisima. Njihov je doprinos hrvatskoj povijesnoj dijalektologiji zaista dragocjen. Analiza jezičnih prekrivanja bila je snažan poticaj razvitku etimoloških i, osobito, onomastičkih izučavanja. Naša dijalekatna leksička građa, uključivši u svoj sustav gotovo sve što se u životu naroda prima sa strane od pred-

¹² Vidi npr. Jakob Rigler: Junkovićeve kajkavske teorije in slovenščina, *Slavistična revija* 1–4, 437–465 (1976), Ljubljana.

¹³ Jakob Rigler: Junkovićeve kajkavske teorije..., str. 437.

meta materijalne kulture do vjere, pružala je obilje podataka za romanistička, germanistička, hungaristička, grecistička i starobalkanistička proučavanja. Na slavističkom planu dijalektološki su opisi uključivali i druge, ne samo leksičke, utjecaje. Budući da je broj takvih utjecaja velik, a u leksiku i lako prepoznatljiv, stvarao se zaključak, kako piše u jednoj raspravi, da je hrvatski jezik »po mnogočemu najneslavenski slavenški dijasistem«¹⁴. Zanimljivo je da je takvo mišljenje, bar što se leksika tiče, bilo rašireno i ranije, kako čitamo u Križanićevoj *Gramatici*, gdje stoji da Hrvati preuzimaju mnoge strane riječi (u prijevodu): »Prva im je riječ, naime, ruska, druga mađarska, treća njemačka, četvrta turska, peta grčka ili vlaška ili albanska«. Uostalom, nije li i Petar Zoranić tužio da nam je jezik "pošpuren", iako se, dakako, Križanićeve i Zoranićeve primjedbe ne odnose samo na supstratne posuđenice. Da ipak ne bude zabune: sve što u nas pripada tzv. osnovnom leksičkom fondu, slavensko je jednako toliko kao i u drugih slavenskih jezika kako nas, između ostalog, uvjerava dosadašnjih pet knjiga izvrsnog *Słownika prastłowiańskiego*¹⁵. Riječ je o relativno velikom broju neslavenskih posuđenica koje su se u svim našim dijalektima kroz stoljeća udomaćivale.

U sklopu proučavanja jezičnih dodira i slavensko-neslavenske simbioze na ovome prostoru moramo se načas vratiti posebnoj vrsti jezičnopovijesne građe, tj. onomastičkim potvrdama. Upravo za razdoblje bez spomenika pisanih svojih jezikom ili bez pisanih potvrda uopće onomastikoni su nam, kao spomenici ljudskoga pamćenja, bili vrlo često jedini izvori informacija o vlastitom jeziku i transformacijama koje su se tada događale. U tom su smislu onomastički radovi Petra Skoka, zaokruženi u *Slavenstvu i romanstvu na jadranskim otocima*¹⁶, bili sigurni podaci pri utvrđivanju stanja, bar djelomično, čakavskog i štokavskog narječja. Otada onomastika kao znanstvena disciplina dobiva nov zamah, izgrađujući ujedno novu metodologiju. Od pojedinačnih slučajeva, obrađenih i magistralno, ide se prema uspostavi ustrojstva onomastičkoga sustava u određenom razdoblju i na određenom prostoru. Izrađeno je tako po novim načelima nekoliko vrlo dobrih ono-

¹⁴ Dalibor Brozović: *Mjesto...*, str. 140.

¹⁵ *Słownik prastłowiański*, Polska akademia nauk, sv. 1–5. Warszawa–Kraków 1974–1984.

¹⁶ Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, izd. JAZU, Zagreb, 1950.

mastičkih monografija i niz studija koje, krčeći u neprokrčenom svijetu imenā, pokazuju onomastičko ustrojstvo 11. i 12. stoljeća npr. na Braču¹⁷, u Splitu i Trogiru¹⁸, u Istri¹⁹ i drugdje, pružajući povijesnoj dijalektologiji sigurne oslonce pri rekonstrukciji sustavā. Tu su naše potvrde, jer drugih još nema ili su sasvim rijetke, da smo imali npr. vokale *ę* i *ϕ*, *ʋ* i *ʋ̄*, dugo *ū* pored *y*, da smo provodili metatezu likvidnih konsonanata, da smo romansko *tj* zamjenjivali sa *č*, a završno *-a* reducirali, da smo deminutive tvorili na *-ac*, a pridjeve na *-jъ*, da smo imali vlastitu geografsku nomenklaturu, ali i da nam je pri seobama pogled bio uperen s kopna na more, a ne obrnuto itd. Sve su to neobično važni podaci o životu hrvatskoga življa i njegovu govoru koji će se, nastavljajući započete procese kroz nekoliko stoljeća, tako preoblikovati da se stvore posebne jedinice što ih nazivamo narječjima.

Drugi je pravac u proučavanju jezičnoga stanja ovoga razdoblja bio usmjeren na analizu sudbine praslavenskoga nasljeđa na ovim našim prostorima. U tom su kontekstu značajne, na primjer, rasprave dijalektologā u kojima se podrobno prati rasterećenje praslavenskog fonološkog sustava i određuju pravci razvoja svakoga dijela te cjeline (vokalizam, konsonantizam, prozodija) u pojedinim našim narječjima. Pokazalo se da u fazi rasterećenja praslavenskoga naslijeđa ima sudbinā zajedničkih i vremenskih i prostorno, osobito za period od doseljenja do 12. stoljeća, ali da ima, pored toga, i posebnosti, gdjekad i starijih od 12. stoljeća. Paralelno s tim odvijao se jedan tih, uporan i kvalitetan rad ekipe stručnjaka vezi s izradom dijalektoloških atlasa, domaćih i općeslavenskog, gdje su se pored prikupljanja građe na terenu raščišćavali mnogi problemi što ih je donosila prikupljena građa. Prvi plodovi toga rada već se vide u spomenutim *Fonološkim opisima*. Tamo je prikazana fonologija mnogih dijalektoloških punktova. Međutim, za povijesnu je dijalektologiju neobično važno da je za svaki dijasetem izrađen »fonološki opis startnoga stanja, onoga nakon likvidacije praslavenskog fonološkog inventara i sustava u pojedinom slaven-

¹⁷ Petar Šimunović: Toponimija otoka Brača, *Brački zbornik* 10 (1972), Supetar.

¹⁸ Vesna Jakić-Cestarić: Nastajanje hrvatskoga (čakavskog) Splita i Trogira u svjetlu antroponima XI stoljeća, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, 93–112 (1981), Zagreb.

¹⁹ Petar Šimunović: Toponimija istarskoga razvoda, *Onomastica jugoslavica* 6, 3–34, (1966), Zagreb.

skom jeziku dijasistemu, tj. nakon individualiziranja i 'konstituiranja' toga jezika, ali prije njegove osnove dijalekatske diferencijacije²⁰. Drugim riječima, opisana je posljednja zajednička faza za sve dijalekte pojedinoga jezika, gdje je prikazan inventar fonoloških jedinica, njihova distribucija i porijeklo. Tako je npr. utvrđeno da ishodišni hrvatski vokalizam ima inventar od 9 fonemskih jedinica: *i, ə, ě, e, ɛ, a, o, ɔ, u*; da konsonantskom inventaru pripadaju sonanti *v, m, l, r, n, j, ʎ, ř, ň* i opstruenti *p, b, (f), t, d, c, s, z, ʃ, ɖ, č, š, ž, k, g, x*; da su za inventar akcenata »potrebna dva inventara: dvoakcenatski sa $\hat{\ } i \text{ } ^*$ (sistem A) i troakcenatski sa $\hat{\ }, \tilde{\ } i \text{ } ^*$ (sistemi B, C, D)«²¹. Tomu treba priključiti i povijesne izvode za svaki obrađeni punkt. Kad se sve to uzme u obzir, može se reći da su *Fonološki opisi* dobar prilog povijesnoj dijalektologiji čak i onda kad se s pojedinim tumačenjem i ne moramo složiti.

Treći je dio rasprava bio posvećen utvrđivanju prostora pojedinih narječja u predmigracijskom razdoblju. Tim se problemima bavila i starija generacija naših dijalektologa poput Rešetara²² i Ivšića²³ koji je izradio kartu dijalekatnih granica između kajkavskog, čakavskog i štokavskog narječja prije i poslije seobe²⁴. Kad se sabere sve što je u tom pogledu napisano poslije Ivšića, dobiva se još određenija predodžba o postojanju triju hrvatskih dijalekatnih grupa – naime kajkavske, čakavske i zapadnoštokavske – kao i o prostoru što su ga te grupe zauzimale u razdoblju od 12. do 15. stoljeća, razdoblju veoma burnog razvojnog tempa kad je samo vokalizam izgubio četiri fonološke jedinice (*ə, ě, ɛ, ɔ*), kad je nestalo silabema *ʎ* i kad je u prozodijskom sustavu došlo do znatnih promjena, osobito u štokavskim govorima. Tim se problemima na hrvatskoj strani posebno bavio Dalibor Brozović utvrđujući u pred-

²⁰ Dalibor Brozović: Uz opis fonoloških sustava. Posebna izdanja Akademije nauka Bosne i Hercegovine, XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka 6 (1977), Sarajevo, str. 51.

²¹ *Fonološki opisi...*, str. 222.

²² Milan Rešetar: Die čakavština und deren einstige und jetztige Grenzen, *Archiv für slavische Philologie* 13, 93–109, 161–199, 361–388 (1891), Berlin.

²³ Stjepan Ivšić: Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata Gradišćanaca, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, *Slavische Propyläen* 96, 723–794 (1971), München.

²⁴ Stjepan Ivšić: Hrvatska dijaspora..., str. 799.

migracijskom razdoblju nekoliko hipotetskih dijalekatnih tipova ili poddijalekata za koje danas ne znamo, a koji nam bolje objašnjavaju i postmigracijsko stanje²⁵. Dovoljno je navesti samo utvrđivanje jednog ijekavskoćakavskog govora na desnoj obali Neretve koji pomaže da se, između ostalog, bolje razumije i dijalekatna podloga Dubrovnika.

Problem te podloge još je uvijek prisutan i aktualan, o njemu se ponovo govorilo i na jednom našem skupu²⁶, iako je jezičnoj povijesti dubrovačkoj posvećena pozamašna literatura od članaka do zasebnih knjiga²⁷. Unatoč kontroverzama o dijalekatnoj pripadnosti početnog slavenskog živilja u novoj romanskoj (dalmatskoj) sredini u Dubrovniku, ustaljuje se sve više mišljenje da npr. pri razmatranju ikavsko-jekavskih šarolikosti u starim tekstovima valja ponajprije analizirati stanje u gramatičkim morfemima koji su ipak nosioci sustava na morfološkoj razini i pripadaju starijem, naslijeđenom sloju. U tom kontekstu postaje jasnije da primjeri tipa *lipijeh* i *lipijem* pripadaju ijekavskom sustavu kao *dobrijeh* i *dobrijem* iz istoga razdoblja²⁸. Leksički dio može biti nenastlijeđen, noviji. Zato leksički morfemi u dubrovačkim tekstovima ne moraju ukazivati na stariji jezični sloj, ali su lijep dokaz da dubrovačka književnost pripada hrvatskoj književnosti, kao što joj pripada djelatnost ikavaca šćakavaca Makarskog primorja s kojima Dubrovnik komunicira i preko kojih »dolaze do Dubrovnika pojedini dalmatinizmi i čakavizmi, uz izravne dubrovačke dodire s čakavcima preko Pelješca i otokâ«²⁹.

Dubrovnik će ostati zanimljiv i kao jedno od rijetkih naselja relativno samostalnog razvoja nakon turskih provala. Osim najzapadnijeg čakavskog otočja i još pokojeg punkta sve je drugo tako ispremiješano da su se odjednom našli zajedno istodijalekatni i raznodijalekatni govori koji se ranije nisu ni dodirivali. U tom je velikom metežu nekoliko grupa govora jednostavno raspršeno ili je na vrlo uzak prostor sabito – da se poslužim Rešetarovim riječima – *mit Feuer und Schwert*.

²⁵ Dalibor Brozović: *O rekonstrukciji...*, str. 45–55.

²⁶ Josip Hamm: Čakavština Džore Držića, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, 59–65 (1981), Zagreb.

²⁷ Christian Alphons van den Berk: *Ya-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*, S-Gravenhage 1957.

²⁸ Milan Moguš: Jezični elementi Držićeva »Dunda Maroja«, *Umjetnost riječi* 1, 49–62 (1968), Zagreb.

²⁹ Dalibor Brozović: *O rekonstrukciji...*, str. 53.

Migracijski procesi i rezultati postmigracijskog dijalekatnog suživota zaokupljali su pozornost velikog broja dijalektologa. Moglo bi se reći da gotovo nema dijalektologa koji toj temi nije posvetio više ili manje prostora u svojim radovima. Problem novovjekih velikih seoba našega stanovništva bio je neko vrijeme čak središnji problem naše povijesne dijalektologije. Štoviše, samoj činjenici da su migracijama mogli biti poremećeni ili su zaista bili poremećeni dotadašnji uvjeti razvoja, pridavalo se gdjekad preveliko značenje, a bilo je slučajeva da se zbog nemoći vlastitog dijalektološkog objašnjenja pribjegavalo migracijama kao spasonosnom rješenju. Dugogodišnji terenski rad i želja da se lingvističkim instrumentarijem dođe do pravih rješenja jezičnim pojavama u znatnoj su mjeri revidirali spoznaje, katkad i romantične, o svemoći migracije. Primjene novijih pogleda nalazimo, na primjer, već u Ivšićevu *Današnjem posavskom govoru*³⁰, gdje raspravlja o odnosu posavskoga govora ne samo prema ostalim štokavskim govorima nego i prema čakavskom i kajkavskom narječju, smatrajući, sasvim opravdano, da se određeni procesi mogu odvijati paralelno u više sredina te ih ne treba tumačiti samo plodom migracijskih nanosa ili hipotetičnog supstrata. Takva su shvaćanja polako prevladavala u dijalektološkim raspravama koje prikazuju ponašanje naših govora u novim sredinama na domaćem ili jezično stranom tlu.

Proučavanje iseljeničkih govora na jezično stranom tlu izvanredno je važan elemenat u povijesnoj dijalektologiji jer, jezično konzervirani u novoj sredini, čuvaju mnoge odlike predmigracijskoga stanja. Kao što je poznato, najveća se skupina bjegunačkih govora nalazi u Gradišću. Tim se govorima prvi znalački pozabavio Stjepan Ivšić³¹, iako je i prije Ivšića bilo interesa za te govore, dok je Milan Rešetar prije sedamdesetak godina – u ne baš najsretnijoj raspravi – prikazao jezik izbjeglica u talijanskoj pokrajini Molise³². U najnovije vrijeme imamo i obradu hrvatskih dijalekata u SAD³³, koje pomažu osvjetljavanju bliže prošlosti naših narječja. Ali pored Ivšića i ostalih naših dijalektologa

³⁰ Stjepan Ivšić: Današnji posavski govor, *Rad JAZU* 196, 124–254 (1913) i 197, 9–138 (1913), Zagreb.

³¹ Stjepan Ivšić: Hrvatska dijaspora...

³² Milan Rešetar: Die serbokroatischen Kolonien in Südtalien, *Schriften der Balkankommission* 11, (1910), Wien.

³³ Rudolf Filipović: Hrvatski dijalekti u kontaktu s engleskim jezikom na području SAD, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, 33–37 (1981), Zagreb.

poznavanju su hrvatskih govora u Gradišću najviše pridonijele rasprave austrijskih dijalektologa, osobito Gerharda Neweklowskoga³⁴. Prema njegovu istraživanju stara se postojbina ikavsko-ekavskih govora današnjih austrijskih Gradišćanaca nalazila u trokutu Kupa–Sava–Una, ikavski gradišćanski govori vuku porijeklo sa susjednoga područja preko Une, a kajkavski sa susjednoga područja preko Save³⁵. Tako se istraživanje dijaspore ponovo pokazalo korisnim u povijesnoj dijalektologiji jer pomaže utvrđivanju što preciznije slike narodnih govora u predmigracijskom razdoblju.

Načelno je isti slučaj i s istraživanjem doseljeničkih govora na domaćem tlu. I tu je povijesna dijalektologija pomogla odgovoriti na mnoge nedoumice našeg dijalekatno ispremiješanoga svijeta, analizirajući vlastitim metodama dio po dio izvanredno kompliciranog jezičnog mehanizma. Budući da bi cjelokupna problematika postmigracijskih dijalekatnih odnosa zahtijevala, sama za sebe, posebnu simpozijску raspravu, ograničit ću se samo na taksativno navođenje nekih novijih interpretacija što zasijecaju u povijesnu dijalektologiju čakavskoga narječja:

- problem geneze čakavskoga narječja,
- čakavski govori u sjevernoj, sjeverozapadnoj i jugozapadnoj Istri,
- dijalektološki problem buzetske regije,
- dijalektološki problem karlovačke regije,
- navodni štokavizmi u nekim čakavskim govorima,
- čakavsko-kajkavske razmeđe,
- čakavsko-štokavskočakavski odnosi,
- južnočakavsko-zapadnoštokavski odnosi,
- čakavizam,
- prijelaz *-m* u *-n*,
- jedinstvo čakavske akcentuacije,
- osobitosti čakavske morfologije, itd.

Slični bi se popisi mogli napraviti i za ostala narječja. Ali već i ovaj sasvim parcijalan popis čakavsko-nečakavskih odnosa može, pored onoga što je izneseno, poslužiti kao dovoljna ilustracija bogatstva pro-

³⁴ Gerhard Neweklowski: *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission 25 (1978), Wien.

³⁵ Gerhard Neweklowski: *Die kroatische Dialekte...*, str. 281.

blema kojima se u posljednje vrijeme bavila naša povijesna dijalektologija. Sve je to dio veoma intenzivnog proučavanja narodnih govora što ga u zemlji i inozemstvu obavljaju čitave ekipe stručnjaka. Zato se može reći da je, gradeći na najboljoj tradiciji, današnja generacija dijalektologa brojem i kvalitetom svojih radova dala znatan obol općem napretku dijalektologije. Kao što se iz ovoga izlaganja vidi, plodova toga napretka ima, da parafraziram Zoranića, i u perivoju od povijesne dijalektologije.

ON PROBLEMS OF CROATIAN HISTORICAL DIALECTOLOGY
Summary

The article discusses problems of Croatian historical dialectology. The author believes that dialectology is basically concerned with the problem of genesis. Therefore even the most recent dialectal materials can be used for historical research, or diachronical study of language. Results of the research obtained so far have been presented within three main groups: 1) linguistic contacts between Slavic and non-Slavic inhabitants of the Balkans, 2) the fate of the proto-Slavic heritage in Croatia, 3) the delimitation of areas of individual Croatian dialects in the pre-migration period.